

Original Article

भारताची वाढती लोकसंख्या आणि विकासातील वास्तव

प्रा. डॉ. सौ. आरती वा. खडतकर

कला महाविद्यालय, बुलडाणा

Email: arati.khadatkar@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2025-171220

ISSN: 2230-9578

Volume 17

Issue 12(A)

Pp. 98-101

December 2025

Submitted: 17 Nov. 2025

Revised: 27 Nov. 2025

Accepted: 12 Dec. 2025

Published: 31 Dec. 2025

सारांश

या लेखात भारताच्या वाढत्या लोकसंख्येचा विकासाशी असलेला परस्परसंबंध स्पष्ट करण्यात आला आहे. 1951 पासूनच्या पंचवार्षिक योजनांमध्ये लोकसंख्येला विकासाचा महत्त्वाचा घटक मानले गेले असून, लोकसंख्या नियंत्रण व कुटुंब नियोजनावर भर देण्यात आला आहे. भारतातील लोकसंख्या वाढीचा इतिहास, जनगणनेची आकडेवारी तसेच महाराष्ट्रातील लोकसंख्येची स्थिती यांचे विश्लेषण लेखात केले आहे. शिक्षणातील वाढ, महिलांचे करिअरकडे लक्ष, वाढता जीवनखर्च, आरोग्य व शिक्षणावरील खर्च, कुटुंब नियोजनाची जागरूकता आणि गर्भनिरोधकांची उपलब्धता यामुळे भारताचा एकूण प्रजनन दर लक्षणीयरीत्या घटत असल्याचे नमूद केले आहे. या घटत्या प्रजनन दरामुळे आर्थिक विकासाला चालना मिळत असली तरी भविष्यात वृद्ध लोकसंख्येचे प्रमाण वाढणे व कार्यक्षम कामगार वर्ग कमी होणे ही आव्हाने निर्माण होऊ शकतात. जागतिक लोकसंख्या दिनाची संकल्पना, 2025 ची थीम आणि शाश्वत विकास उद्दिष्टांशी लोकसंख्येचा असलेला संबंध अधोरेखित करत, संतुलित लोकसंख्या धोरण आणि सामाजिक सुरक्षेच्या नियोजनाची गरज लेखात मांडली आहे.

मुख्य शब्द : लोकसंख्या वाढ, भारताची लोकसंख्या, प्रजनन दर, कुटुंब नियोजन, आर्थिक विकास, जागतिक लोकसंख्या दिन, शाश्वत विकास, वृद्ध लोकसंख्या

प्रस्तावना

1951-56 च्या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत विकास प्रयत्नांच्या नियोजनात काळजीपूर्वक विचार करणे आवश्यक असलेला एक महत्त्वाचा घटक म्हणून लोकसंख्या ओळखली गेली. विकासात्मक धोरणे आणि कार्यक्रमावर लक्ष केंद्रीत करून लोकसंख्याविषयक संशोधन करणे गरज निर्माण झाली. म्हणून 11 जुलै जागतिक लोकसंख्या दिन सर्वप्रथम 1989 मध्ये संयुक्त राष्ट्र विकास परिषदेद्वारा (यु.एन.डी.पी.) सुरु करण्यात आला. 11 जुलै 1877 ला जागतिक लोकसंख्या 7 अब्जांच्या जवळपास पोहचली होती. त्यादृष्टीने जगातील वाढत्या लोकसंख्येविषयी जाणीव व्हावी व लोकसंख्येविषयी लोकांना ज्ञान व्हावे म्हणून सर्वप्रथम 1987 ला 11 जुलै हा दिवस जागतिक लोकसंख्या दिन म्हणून साजरा करण्यात आला. या काळामध्ये शाश्वत आणि आरोग्यदायी समाज उदयास येण्याच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण पावले उचलण्यास सुरुवात झाली. विविध शासकीय योजनातून प्रजनन दर वाढविण्यासोबतच कमी करण्यासंदर्भात देखील विचार करण्यात येऊ लागला. लोकसंख्या कमी केल्यामुळे सामाजिक दारिद्र्य कमी होण्यास मदत होईल हा यामागील हेतू होता. म्हणून यु.एन.डी.पी. च्या परिषदेने त्यादृष्टीने 1989 पासून लोक संख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे असे वर्तविले.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18184530

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

प्रा. डॉ. सौ. आरती वा. खडतकर, कला महाविद्यालय, बुलडाणा

How to cite this article:

खडतकर, . आरती . वा . (2025). भारताची वाढती लोकसंख्या आणि विकासातील वास्तव. *Journal of Research and Development*, 17(12(A)), 98–101. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18184530>

भारतातील लोकसंख्येच्या आकाराचा विचार करता प्राचीन काळापासून भारतातील लोकसंख्या इतर राष्ट्रापेक्षा खूप मोठी होती. 1870 नंतर लोकसंख्येत वेगाने वाढ झाली. इ.स. 1871 मध्ये भारतात पहिली जनगणना घेण्यात आली.

भारतीय लोकसंख्येचा आकार

अ.क्र.	जनगणना वर्ष	लोकसंख्या (कोटीत)	दशवार्षिक वाढ (कोटीत)	दशवार्षिक वृद्धी दर
1	1901	23.83	--	--
2	1911	25.21	1.38	5.75
3	1921	25.13	-0.08	-0.31
4	1931	27.90	2.77	11.00
5	1941	31.87	3.97	14.22
6	1951	36.11	4.24	13.31
7	1961	43.92	7.81	21.64
8	1971	54.82	10.89	24.80
9	1981	68.33	13.52	24.66
10	1991	84.64	16.31	23.86
11	2001	102.70	18.06	21.34
12	2011	121.02	18.32	17.84

महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येचा आकार

अ.क्र.	जनगणना वर्ष	लोकसंख्या (कोटीत)	दशवार्षिक वाढ (कोटीत)	दशवार्षिक वृद्धी दर
1	1961	395.94	--	--
2	1971	504.12	108.58	27.45
3	1981	626.94	122.89	24.54
4	1991	789.37	162.43	25.70
5	2001	967.52	178.15	22.60
6	2011	1123.73	156.21	16.15

स्रोत – संयुक्त राष्ट्र लोकसंख्या विभाग

भारतात 1901 ते 1921 या काळात लोकसंख्या वाढीचा वेग अतिशय मंद होता. जन्मदर जितका होता तेवढाच मृत्युदर होता. पुढे 1921 ते 1995 या काळात लोकसंख्या वाढ हा दर 1% पेक्षा जास्त झाला. मागील दोन शतकामध्ये जी काही प्रगती घडून आली. लोकांचे खेड्यातून शहराकडे स्थलांतर झाले. त्यातून जनजागर हा कमी कमी होत गेला तसतशी लोकसंख्या घटत गेली. याचाच अर्थ लोकसंख्या घटीमुळे आर्थिक विकास झालेला नाही तर आर्थिक विकास झाल्याने लोकसंख्या घटलेली आहे. आज जगात लोकसंख्या वाढीचा दर घटायला सुरुवात झालेली आहे.

भारताच्या एकूण प्रजनन दर गेल्या काही दशकात लक्षणीयरित्या घटत आहे. शिक्षणातील वाढ महिलांचे करिअरकडे लक्ष, वाढता जीवन खर्च, कुटुंब नियोजनाची जागरूकता, गर्भनिरोधकाची उपलब्धता आणि बदलती सामाजिक संरचना हे या घटत्या दरामागील प्रमुख घटक मानले जाते. या घटीमुळे लोकसंख्या स्थिरीकरण, आर्थिक प्रगती आणि सामाजिक सुविधांना चालना मिळत असली तरी भविष्यात सुध्दा वृद्ध लोकसंख्येचे प्रमाण वाढणे आणि कार्यक्षम कामगार वर्ग कमी होणे ही मोठी आव्हाने ठरू शकतात.

जागतिक लोकसंख्या दिन 2025 ची थीम आहे “तरुणांना निपक्ष आणि आशादायक जगात त्यांना हवे असलेले कुटुंब निर्माण करण्यासाठी सक्षम बनवणे” ही थीम 1994 च्या लोकसंख्या आणि विकासावरील आंतरराष्ट्रीय परिषदेच्या वचनाची पुष्टी करते. 1994 च्या जागतिक लोकसंख्या दिनाची थीम होती. “प्रत्येकाला माहितीपूर्ण पर्याय निवडण्याचा अधिकार आहे” याचा अर्थ प्रत्येक व्यक्तीला

त्यांच्या कुटुंबाबद्दल आणि भविष्याबद्दल माहितीपूर्ण निर्णय घेण्याचा अधिकार असतो. जागतिक लोकसंख्या दिनाच्या स्थापनेचा उद्देश लोकांना लोकसंख्येच्या समस्याबद्दल आणि पर्यावरणावर तसेच विकासावर होणाऱ्या परिणामाबद्दल जागरूक करणे होय. शाश्वत विकासाच्या 17 उद्दिष्टांपैकी या वर्षाच्या थीमनुसार जागतिक लोकसंख्या दिनानिमित्त पुढील उद्दिष्टाची पुष्टी दिली आहे.

चांगले आरोग्य आणि कल्याण साध्ये करताना निरोगी जीवन सुनिश्चित करणे आणि सर्व वयोगटातील सर्वांसाठी कल्याणाला प्रोत्साहन देणे. दर्जेदार शिक्षणात समावेशक आणि समान दर्जाचे शिक्षण सुनिश्चित करणे सर्वांसाठी आजीवन शिक्षणाच्या संधीना प्रोत्साहन देणे, लिंग समानता साध्य करणे आणि सर्व महिला आणि मुलींना सक्षम करणे, स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छता हे उद्दिष्टे सर्वांसाठी सुनिश्चित करणे, शाश्वत आर्थिक वाढ, पूर्ण आणि उत्पादक रोजगार आणि सर्वांसाठी सभ्य कामाला प्रोत्साहन देणे सर्वांना न्याय मिळवून देणे आणि सर्व स्तरावर प्रभावी जबाबदारी आणि सर्वसमावेशक संस्था तयार करणे. या उद्दिष्टाच्या माध्यमातून प्रत्येक व्यक्ती सुरक्षित, न्यायपूर्ण आणि सन्मानाने जगू शकेल यावर लक्ष केंद्रीत करते.

जगातील सर्वात जास्त लोकसंख्या असलेला देश त्यात प्रामुख्याने भारत हा जगातील सर्वात जास्त लोकसंख्या असलेला देश आहे. 2025 मध्ये भारताची लोकसंख्या सुमारे 1.46 अब्जपेक्षा जास्त 1463865525 (146 कोटी) संयुक्त राष्ट्रांच्या अंदाजानुसार आहे. भारताने जगातील सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला देश म्हणून चीनला मागे टाकले आहे. मोठी लोकसंख्या असूनही भारत अन्न उत्पादनात स्वयंपूर्ण आहे आणि साखर व कच्चा तेलत जागतिक बाजारपेठेत अग्रेसर देश आहे. 2060 पर्यंत भारताची लोकसंख्या 1.65 अब्ज पर्यंत पोहचवण्याची अपेक्षा आहे. चीन दुसऱ्या क्रमांकावर चीन 2025 मध्ये अंदाजे 1.42 अब्ज लोकसंख्येचा दुसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे.

भारताच्या घटत्या प्रजनन दराची कारणे

1) प्रथम शिक्षण व नंतर आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होण्यासाठी करिअरला प्राधान्य

इंडियन असोशिएशन फॉर द स्टडी ऑफ पॉप्युलेशन नुसार भारताच्या एकूण प्रजनन दरात मोठी घट झाली आहे. जो 2000 मध्ये 35 वरून सध्या 1.9 पर्यंत घरसला आहे. प्रजनन दरात घट का होत आहे हे पण बघणे आवश्यक असते. भारतात कुटुंब नियोजन कायक्रमाची सुरुवात सत्र 1952 पासूनच सुरु झाली. ज्याचा मुख्य उद्देश लोकसंख्या कमी करणे हाच होता. लहान कुटुंबाचे महत्व समाजाला पटवून देणे त्यातून शक्य होताना दिसून येत आहे. त्याचेच फलीत म्हणजे एकूण प्रजनन दरात निरंतर घट त्याचप्रमाणे आजकालच्या मुली प्रथम शिक्षण व नंतर आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होण्यासाठी करिअरला प्राधान्य देताना दिसतात. त्यामुळे त्यांची लग्न देखील उशीरा होतात.

2) आरोग्य व शिक्षणाचा वाढता खर्च

आज मुलांसाठी लागणारा आरोग्य व शिक्षणाचा वाढता खर्च बघता बरेच पती-पत्नी एकच अपत्य किंवा काही तर अपत्य न होऊ देण्याचा निर्णय घेतात. त्याचबरोबर नोकरी व्यवसायाच्या व्यस्त वेळापत्रकामुळे दोघानांच एकमेकांसाठी वेळ मिळत नाही. तर त्यात तिसऱ्याची जबाबदारी उचलण्यास आपण समर्थ नाही अशा भितीपोटी किंवा त्यांचे संगोपन कोण करेल या काळजीने मूल होण्याचा निर्णय पुढे ढकलण्याची उदाहरणे समोर येत आहे.

3) कुटुंबनियोजनाच्या साधनाचा वापर

गर्भनिरोधकाचा जास्त वापर आणि गर्भनिरोधकाच्या व्यापक उपलब्धतेमुळे प्रजनन दरातील घट आणखी वाढली आहे. काही तज्ञांच्या म्हणण्यानुसार पुरुष आणि महिला दोघामध्ये बंध्यत्वाचे वाढते प्रमाण आणि गर्भपात हे प्रजननक्षमतेतील घटाचे महत्वाचे लक्षण आहे. एकूण प्रजनन दरातील वाढती घट देशात सकारात्मक बदल आणताना दिसते. यामुळे देशातील 15-49 वर्षे वयोगटातील आर्थिकदृष्ट्या सक्रीय लोकसंख्येचे प्रमाण त्या प्रमाणात वाढताना दिसते. उच्च कार्यबल, सहभाग, अधिक बचत आणि भौतिक व मानवी भांडवलात वाढ होऊन देशाच्या आर्थिक वाढीला चालना मिळते.

एकंदरीत एकूण प्रजनन दरात असणारी भारतातील राज्यामधील तफावत त्यात सरासरीने होणारी घट भविष्यात सकारात्मक व नकारात्मक बदल घडवून आणू शकतात. ज्या राज्यामध्ये एकूण प्रजनन दर जास्त आहे तेथे महिलांच्या शिक्षण व आरोग्याकडे जास्त लक्ष देण्याची गरज आहे. येथे या दोन्ही सेवेत अधिक गुंतवणूकीची गरज आहे. भविष्यात एकूण प्रजनन दरात होणारी घट, वाढत्या वृद्धाच्या संख्येत वाढ संभवते. त्यामुळे त्यांच्या शाश्वत सामाजिक सुरक्षेच्या तरतूदीबाबत नियोजन करण्याची गरज आहे.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-17, Issue-12(A)| December 2025

संदर्भ

- 1) दत्त व सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था, प्रकाशक एसचान्य
- 2) जी.एन.झामरे, भारतीय अर्थव्यवस्था, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स
- 3) अर्थसंवाद खंड 2 अंक 1 , मराठी अर्थशास्त्र परिषद पुणे
- 4) डॉ. महादेव रिठे, डॉ. संतोष कुटे, लोकसंख्याशास्त्र, प्रशांत पब्लिकेशन्स जळगाव
- 5) दै. लोकसत्ता
- 6) दै. लोकमत
- 7) अर्थसंवाद विविध अंक